

L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya : els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter)

LLUÍS PALAHÍ I GRIMAL (*), DAVID VIVÓ I CODINA (**)

RESUM

En aquest article es presenta l'evolució de dos conjunts termals, els de les vil·les del Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter), que tenen en origen una mateixa estructura molt senzilla, és a dir una estança calenta i, al seu cantó, un bany fred, relativament gran. Aquest nucli inicial, pràcticament reduït a la mínima expressió del que ha de ser un bany romà, sembla ser, ara per ara, característic de les comarques gironines. Posteriorment tots dos conjunts termals tindran un desenvolupament en extensió que els aproparà a la normalització estructural.

Paraules clau: vil·la rural, banys, conjunt termal.

L'EVOLUCIÓ DELS CONJUNTS TERMALS EN EL NORD-EST DE CATALUNYA: ELS CASOS DE LES VIL·LES DELS AMETLLERS (TOSSA DE MAR) I LA QUINTANA (CERVIÀ DE TER)

Fins el dia d'avui la quantitat de conjunts termals d'època romana descoberts a l'àrea de les comarques gironines s'aproxima a la dotzena i abarquen molt diversos aspectes i tipologies. Així, trobem termes urbanes com les de la Basílica d'Empúries i d'altres de tipus salutífer i medicinal com a Caldes de Malavella, però sobretot destaquen, per la seva quantitat, les termes domèstiques. Dins els àmbits privats, la mateixa Empúries ens ha proporcionat dos exemples de *balnea* ubicats en sengles *domus* (Palahí & Vivó, 1993b). Tampoc manquen exemples de termes en vil·les suburbanes com la del Pla de l'Horta o Roses i d'altres més clarament rurals com Avinyonet de Puigventós, Vilauba, Vilarenys, o les dues en què ens centrarem aquí: els Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintana (Cervià de Ter).

Fins ara les termes d'aquesta zona no havien estat mai fruit d'estudis concrets. La majoria eren analitzades com un element més de la vivenda, sense prestar una major atenció a la seva estructura i evolució interna. L'excepció la trobem els darrers anys a les termes de Caldes de Malavella que han estat fruit de tot un seguit d'intervencions arqueològiques de les quals se n'ha publicat periò-

dicament els resultats (Nolla et al.).

És evident que algunes de les termes que hem citat presenten grans problemes de cara al seu estudi, ja sigui per la parcialitat del seu coneixement com pels mètodes amb què es varen excavar, així com l'estat de conservació en el moment de la seva troballa.

Així doncs, si bé resulta evident que les contrades gironines no estan mancades d'aquest element— tan característic de la forma de ser i dels costums romans— com són els banys, el coneixement que en tenim és certament limitat. A més ens manca, fins avui, el descobriment a les nostres terres d'un conjunt termal públic de tipus canònic i urbà. Els dos conjunts públics coneguts són molt específics. Un és un conjunt salutífer i medicinal— Caldes de Malavella—, i l'altra— el de la Basílica d'Empúries— presenta una cronologia reculada i les seves característiques no s'ajusten al concepte clàssic de les termes, que ens descriu Vitruvi (Palahí & Vivó, 1993a). Molt probablement la ciutat republicana d'Empúries amaga al seu subsòl, en gran part inexplorat, un edifici termal públic que podríem anomenar clàssic. També la propia *Gerunda* devia tenir algun tipus d'edifici termal, desconegut encara avui, cosa que no és d'estranyar donades les poques troballes que fins ara ha proporcionat la ciutat de cara a la restitució del seu urbanisme antic.

LES VIL·LES DELS AMETLLERS I LA QUINTANA

Aquestes dues vil·les presenten dos dels conjunts termals més ben conservats dels trobats fins ara a la província

(*) Col·laborador del Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.

(**) Aula de Prehistòria i Món Antic, Universitat de Girona.

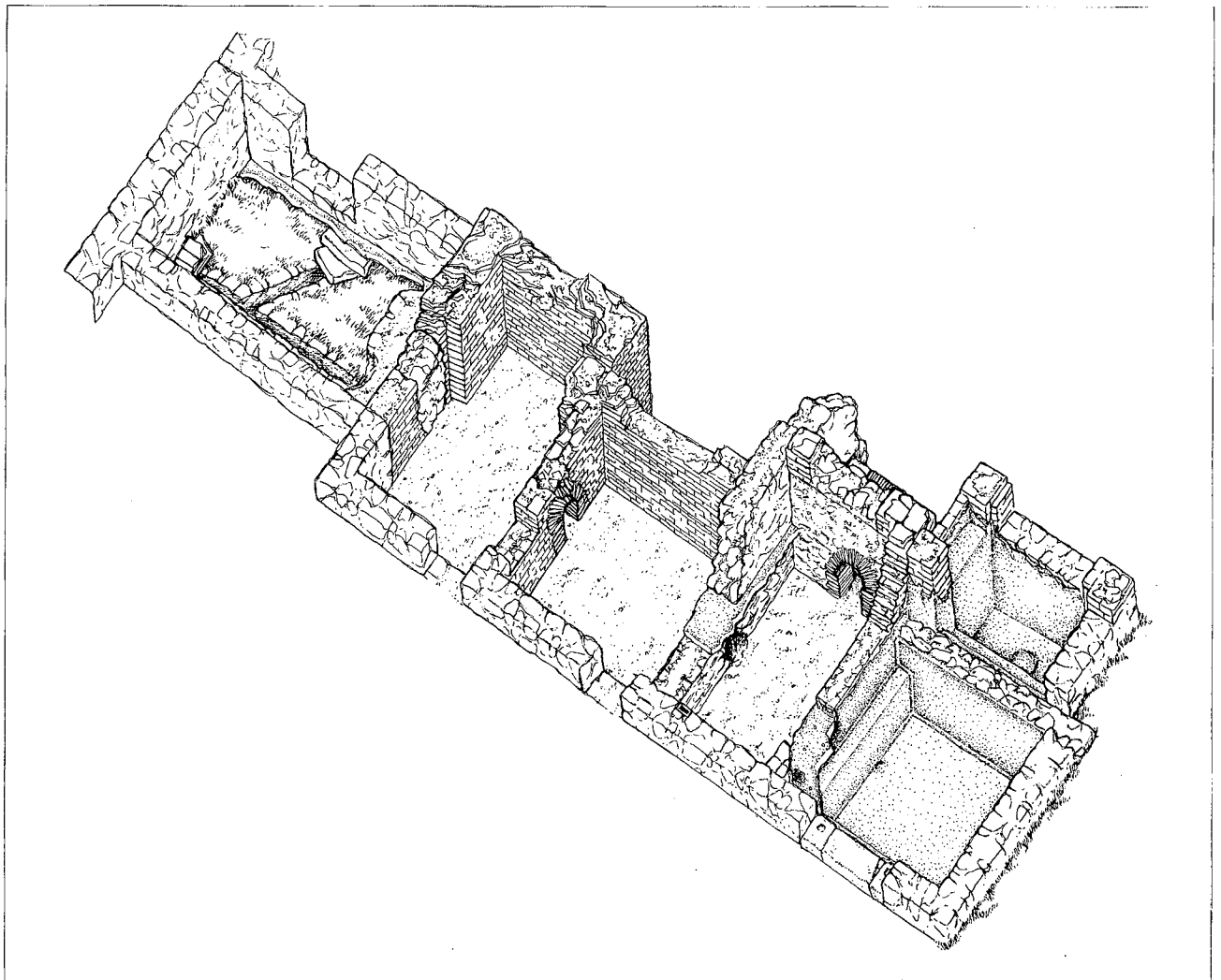

Fig. 1.- Estat actual del conjunt termal de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar) (Dibuix: D. Vivó).

cia de Girona. Cal dir, però, que mentre la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (fig. nº 1) és avui dia visitable i encara s'hi realitzen excavacions, el jaciment de Cervià de Ter (fig. núm. 2) fou colgat després de la seva excavació.

Ja Girbal i Pella i Forgas fan referència, a finals del s. XIX, a l'existència de parets i restes ceràmiques d'origen greco-romà als voltants de Tossa; però va ser el metge i erudit Ignasi Melé i Farré qui va descobrir a la vessant oriental del turó de Sant Magí les restes d'una vil·la romana i en va iniciar la seva excavació l'any 1914.

L'any 1933 l'Institut d'Estudis Catalans va decidir la consolidació d'alguns mosaics apareguts durant les excavacions. Aquesta tasca fou encomenada a Alberto del Castillo, qui va continuar, a més, amb les excavacions, publicant-ne els resultats (Castillo, 1939). La guerra civil va aturar els treballs, que no es varen reprendre fins l'any 1976 amb uns treballs de prospecció i neteja, sota la direcció de R. Batista, A. López i M. Zucchitello, que conduïren, a partir de l'any 1985, a noves excavacions (Batista et al. 1980; López 1991).

La fundació de la vil·la sembla remuntar-se al s. I a.C., amb una ocupació que es perllonga com a mínim fins al s. IV d.C., si bé l'indret manté un cert nivell d'ocupació fins a època medieval.

Situada a mitja vessant del turó de Sant Magí, la residència del propietari ocupa una situació privilegiada. Des de la mateixa el possessor observa i controla la *pars*

rustica de la vil·la, situada a la part baixa del turó, així com podia gaudir d'una àmplia vista de part dels seus dominis i de la platja. Val a dir que la situació i distribució de la vil·la segueix moltes de les recomanacions que per a aquest tipus d'establiments aconsellen primer Varró i, posteriorment, Columel·la(1).

La zona meridional de l'edifici era ocupada per una àrea de servei. Possiblement aquí es situarien la cuina, les cambres dels servidors del propietari i les cotxeres.

L'àrea central de l'edifici és la més ben coneguda i era ocupada per les estances del propietari. La banda de ponent d'aquesta àrea es trobava disposada en forma de tres corredors successius, el primer dels quals era un llarg pòrtic. Al segon passadís, que degut a l'orografia del terreny funcionaria com a nucli distribuïdor de la vivenda en detriment d'un pati central, s'ubicaven el vestíbul i una sèrie de cambres pavimentades amb mosaic i que semblen destinades a la funció més "pública" dins la vivenda (vestíbul, *tabularium*...).

Al tercer passadís és on trobem les termes, disposades també en forma de corredor. Val a dir, però, que les termes es construeixen al s. II d.C. i abans aquest passadís devia ser ocupat per un altre tipus de cambres.

(1) Entre aquestes característiques es troben la disponibilitat d'aigua. La façana de l'edifici s'ha d'encarar a vents benignes (orient, com a Tossa, o a migdia). Els banys amb finestres a occident per tenir claror. Situació de l'edifici controlant la *pars rustica*....

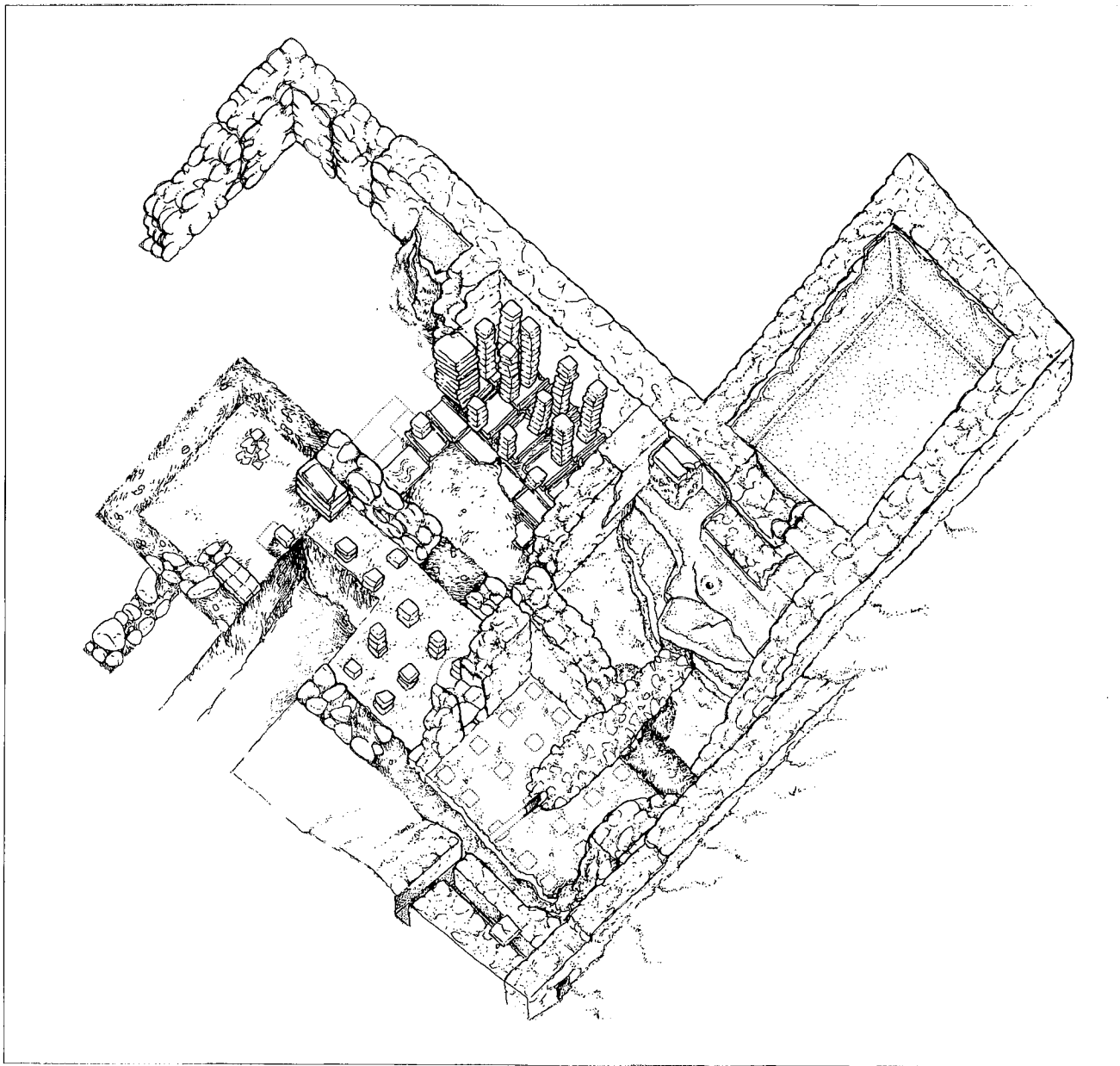

Fig. 2.- Estat en què es va trobar el conjunt termal durant la seva excavació, la Quintana (Cervià de Ter) (Dibuix: D. Vivó).

Darrera d'aquest passadís s'ubicarien segurament les cambres més privades, distribuïdes al voltant d'un pati.

La part nord de l'edificació ha estat molt poc excavada però els murs que s'observen semblen indicar que es manté la distribució en corredors.

Molt menys és el que coneixem de la vil·la de Cervià de Ter. Aquesta vil·la, coneguda amb el nom de la Quintana, va ser descoberta l'any 1981, i entre els anys 1982 i 1984 s'hi varen dur a terme tres campanyes d'excavacions d'un mes de durada cada una (Nolla & Casas, 1984, Casas et al., 1993).

Durant les excavacions es varen posar al descobert les restes d'una vil·la que es superposava a un camp de sitges. La vil·la sembla desenvolupar la seva existència entre els s. I d.C. i V d.C., mentre que les sitges s'obliteren a finals del s. II a.C. o ja dins el s. I a.C.

La causa del descobriment del jaciment va ser la construcció d'una canalització i, precisament en aquesta àrea, durant la primera campanya d'excavacions (1982) es va posar al descobert el complex termal de la vil·la, pràcticament l'única estructura sencera que es va localitzar (fig. 2).

El conjunt termal de Tossa de Mar

Com ja hem dit, amb una disposició en forma de corredor, el conjunt termal de la vil·la dels Ametllers ocupa el tercer passadís, al centre de l'edificació (fig. núm. 3). La vil·la no disposava, en el moment de la seva construcció d'una àrea destinada a banys, o, si la tenia, no ha arribat fins a nosaltres.

Tampoc no sabem res del tipus de cambres que es situaven originàriament a l'espai que més tard ocuparien els banys. Quan al s. II d.C., dins un programa de reformes que afecten tant a la *pars rustica* com a la vivenda, es varen construir les termes, es va rebaixar el terreny per construir els hipocaustes i es construïren noves parets, amb una tècnica constructiva diferent a la dels murs ja existents.

Són aquests murs i la seva tècnica constructiva els que ens aporten unes primeres indicacions sobre l'evolució del conjunt termal. Els murs de la primera fase de la vil·la es varen construir a base de pedres lligades amb morter. Amb aquesta tècnica estaven construïts la llarga

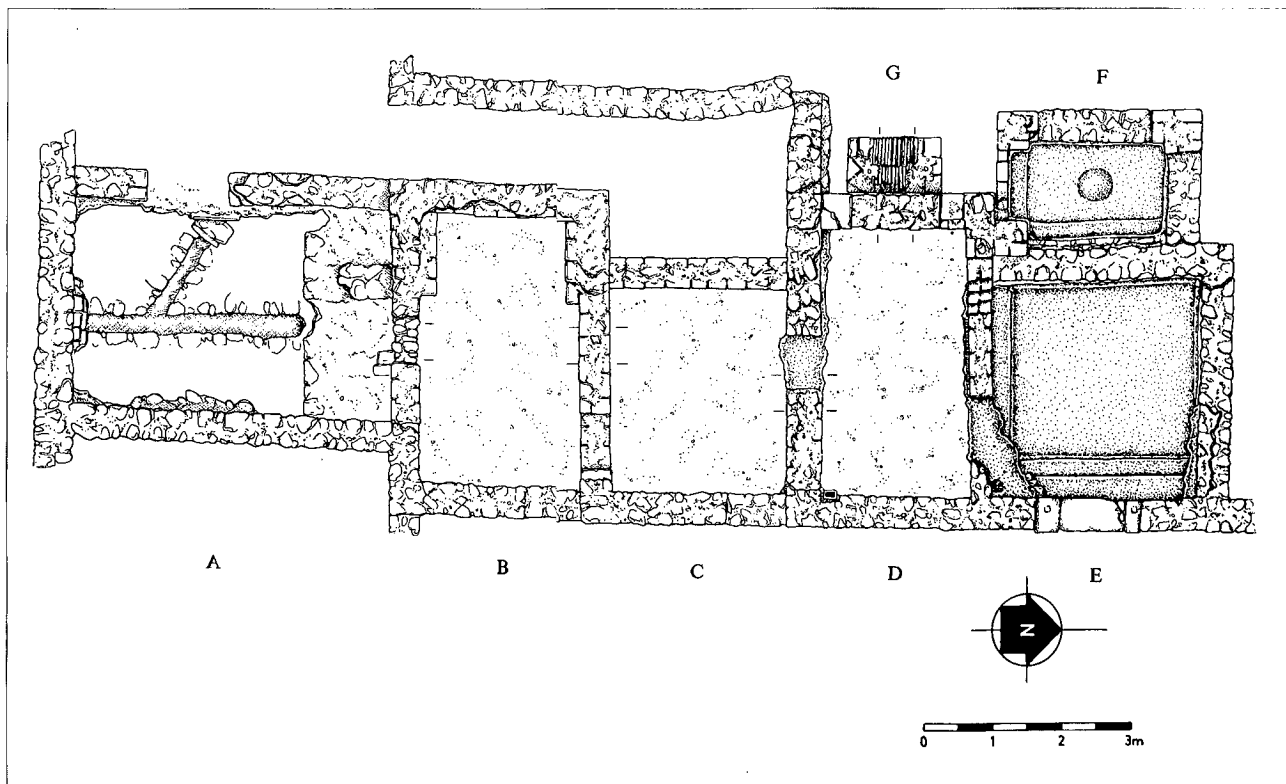

Fig.- 3 Planta del conjunt termal de la Vila dels Ametllers.

paret que separava per llevant la zona termal del segon passadís, els extrems nord i sud de la zona de banys i els murs de ponent i meridional de la cambra **D**.

Els murs de les cambres **B** i **C** són fets amb *opus testaceum* i foren construïts posteriorment, en una ampliació de la zona de banys.

El més peculiar dels murs és el de migdia de la cambra **D**. Construït amb una tècnica mixta que combina filades de maons amb d'altres de pedres, el moment de la seva construcció és anterior als murs d'*opus testaceum*. Això va provocar que al construir els banys i rebaixar el terreny per poder instal·lar-hi l'hipocaust quedés al descobert la fonamentació d'aquests murs mentre que a les estances **B** i **C** aquest mateix nivell és construït recolzant-se en els murs de *testaceum*, nous, i amb la fonamentació construïda per sota de l'hipocaust.

La cambra **A** (2'94 x 4'56 m) complia la funció de *praefurnium*. Pel centre de la cambra i en direcció nord-sud circulava un desguàs de secció quadrada, construït a base de rajols i que al mig de la cambra es bifurcava, dirigint-se un dels brancals cap a ponent(2).

Al mur nord s'obria un arc de comunicació, tapiat posteriorment de forma barroera. Davant d'aquest es conservaven encara les restes de la solera del forn, que ocupava un terç de la cambra, aproximadament. Les cambres **B**, **C** i **D** posseïen sengles cambres de calor amb hipocausts de les quals Castillo va trobar diverses *pilae* durant l'excavació, si bé actualment no se'n conserva cap.

La cambra **B** (2'30 x 3'75 m, de mides màximes) presenta a la seva banda occidental un eixamplament dels murs nord i sud, conformant un espai rectangular més reduït que la resta de l'habitació, com una mena de nínxol.

(2) Aquesta claveguera no tan sols servia per buidar les aigües dels banys sino que devia tenir un important paper en el drenatge general de la vil·la, que degut a la seva especial ubicació, en el pendent d'un turó, devia tenir problemes amb les aigües pluvials.

Al seu mur nord es conserva també un arc de comunicació, construït en rajol.

La més petita de les cambres amb hipocaust és la **C** (2'50 x 2'90 m). Al mur nord també presenta un arc de comunicació, el més barroer de tots, ja que en fer-se en una paret ja existent anteriorment als banys, es varen limitar a practicar-hi un forat.

La més complexa de les habitacions que conformen els banys és la **D** (2'15 x 3'70 m). A l'angle sud-est de la cambra, i inserit dins el mur es conserva un *tubuli* de secció quadrangular. Per sota seu sengles forats practicats al mur el comunicarien amb les cambres de calor de les habitacions **C** i **D**. És aquest l'únic testimoni que resta de la xemeneia que permetria la sortida de l'aire després d'haver escalfat les diverses cambres.

El mur de ponent d'aquesta cambra presenta algunes peculiaritats que serveixen per ajudar a entendre l'estructura i evolució dels banys. El primer que sobta en aquest mur és la presència, a la part baixa, d'un altra arc de comunicació, construït de maons. Això es deu a que a ponent de la cambra **D** es situava un segon forn (**G**) del qual es conserva el *praefurnium* i la base on s'assentaria la caldera, feta també de rajols. El mur presenta dues peculiaritats més. A mitja alçada, i al centre del mateix, apareix un forat de forma allargada que el travessa, apareixent a l'exterior uns 30 cm per sobre de la base de la caldera, amb la que devia comunicar. A la part superior de la paret s'observava una reparació feta amb *opus testaceum*, tapant el que en algun moment devia ser una gran finestra.

L'espai **E**, és en realitat una piscina de forma pràcticament quadrada (3 x 3'05 m) i amb un metre de profunditat. Revestida amb *opus signinum* presenta dos esglaons a la banda est i un a la banda sud. En aquest mateix costat es conserva el forat del desguàs que, segons Castillo, conservava en el moment de la seva troballa, part de la canonada de plom.

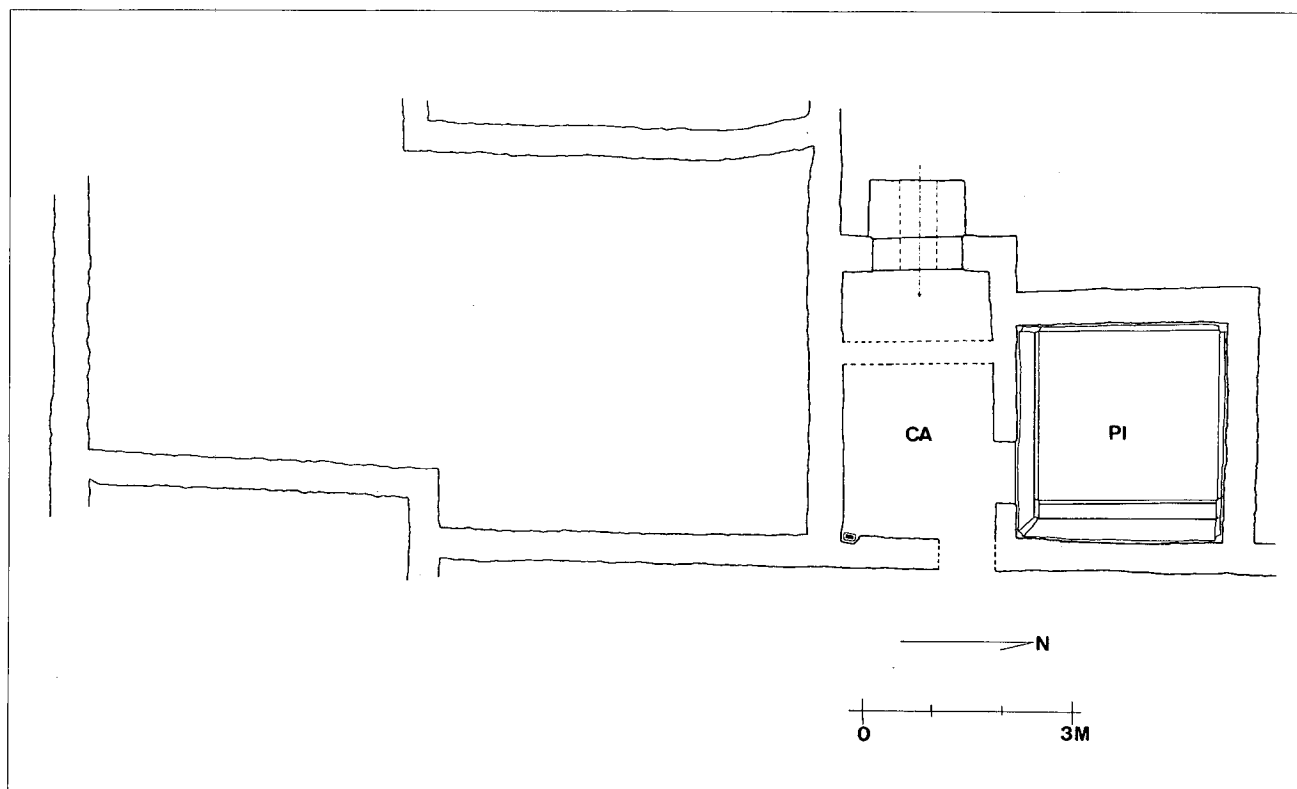

Fig. 4.- Primera fase termal (CA = *caldarium*, PI = *natatio* freda).

A l'oest d'aquesta piscina se'n situa una de més petita— **F**— (2 x 1'30 m) si bé amb una fondària que també s'apropa al metre. S'hi accedia a través d'un esglaó situat a la banda de llevant, les altres tres bandes presentaven uns nínxols recoberts amb mosaics geomètrics com element decoratiu. Sembla que tota la piscina aniria recoberta amb *opus tessellatum*(3). La piscina no disposa de desguàs i sols presenta al seu fons una depressió on es dipositaria la brutícia.

Com ja hem comentat més amunt, l'espai **G** correspon a un *praefurnium* al qual s'accedia a través d'un passadís situat a un nivell més baix que el de circulació de la vivenda i que quedava encaixat entre els banys i el pati situat a ponent dels mateixos.

En el moment de l'excavació, Castillo va trobar varis fragments dels *opus tessellatum* que pavimentarien les diverses cambres de les termes així com alguns *tubuli* usats per escalfar les parets. Traces de l'*opus tessellatum*, en forma de files de tesselles enganxades a la paret, són observables encara ara a les cambres **D** i **E**. Castillo relata, però, que en el moment del seu descobriment totes les cambres estaven pavimentades amb *opus signinum*.

En base a aquestes dades nosaltres plantejem una interpretació i evolució del conjunt substancialment diferent a la que exposava Castillo (Palahí & Vivó, 1993c).

En el moment de la construcció dels banys aquests es reduïen a les cambres **D** i **E** (fig. núm. 4), amb una estructura força simple. Com a límits aprofitaven els murs ja existents. Com ja hem explicat això s'evidencia a la cambra **D** on l'han de descobrir fins la fonamentació per poder— hi instal·lar l'hipocaust, i també s'aprecia a la piscina (**E**) on, a la banda de ponent, es conserven les traces del llindar d'una gran porta— amb els forats de les pollegueres— que no poden correspondre al moment en què

aquest espai s'utilitza com a piscina(4). La cambra **D**, amb funcions de *caldarium*, s'escalfava a través d'un forn situat a ponent de la cambra. A la banda oest de l'habitació es situaria la piscina d'aigua calenta, que s'ompliria a través d'una canonada que, travessant el mur oest connectaria amb la caldera situada sobre el forn. A aquesta mateixa banda s'ubicava una finestra, seguint les indicacions vitruvianes (Vitruvi, 116-V, XI). La piscina (**E**) s'utilitzaria pels banys d'aigua freda.

Si aquest conjunt, molt simple per altra banda, disposava d'alguna altra cambra al sud de les dues descrites— com un *apodyterium*— va desaparèixer amb les reformes posteriors.

Durant la primera meitat del s. III d.C. es porta a terme una gran reforma a la vil·la (LÓPEZ 1991), i, segurament, és en aquest moment que es pot situar també la reestructuració del conjunt termal (fig. núm. 5). Es construeixen tres noves cambres amb murs d'*opus testaceum* i les dues ja existents varien la seva funció. Les cambres **B**, **C** i **D** es pavimenten amb mosaics i la piscina **E** es cobreix, pavimentant-se també amb *opus tessellatum*.

La cambra **A** és un *praefurnium* i cambra de servei, destinat a escalfar les diverses sales calentes del conjunt. L'estança **B**, la més propera al forn, compliria la funció de *caldarium*, amb una piscina situada a la banda de ponent, ocupant el nínxol anteriorment descrit. La cambra **C** funcionaria com a *tepidarium*, mentre que la **D** i la **E** variarien substancialment la seva funció. La cambra **D** es convertiria en aquests moments en l'*apodyterium* del conjunt. S'anul·larien tant la piscina i la finestra com el forn, però aprofitant l'existència d'un hipocaust s'obriria

(4) Aquesta porta s'obriria directament davant del vestíbul i devia pertanyer a la primera fase de la vivenda, tapiant-se durant la fase termal. Això no ho podem demostrar perquè tot el llarg mur del que forma part aquesta porta va aparèixer afaitat a nivell de pavimentació en el moment de les excavacions i parcialment restaurat per Castillo.

(3) Les parets d'aquesta piscina presentaven una rugositat en el seu acabat, adequat per facilitar l'adherència del mosaic.

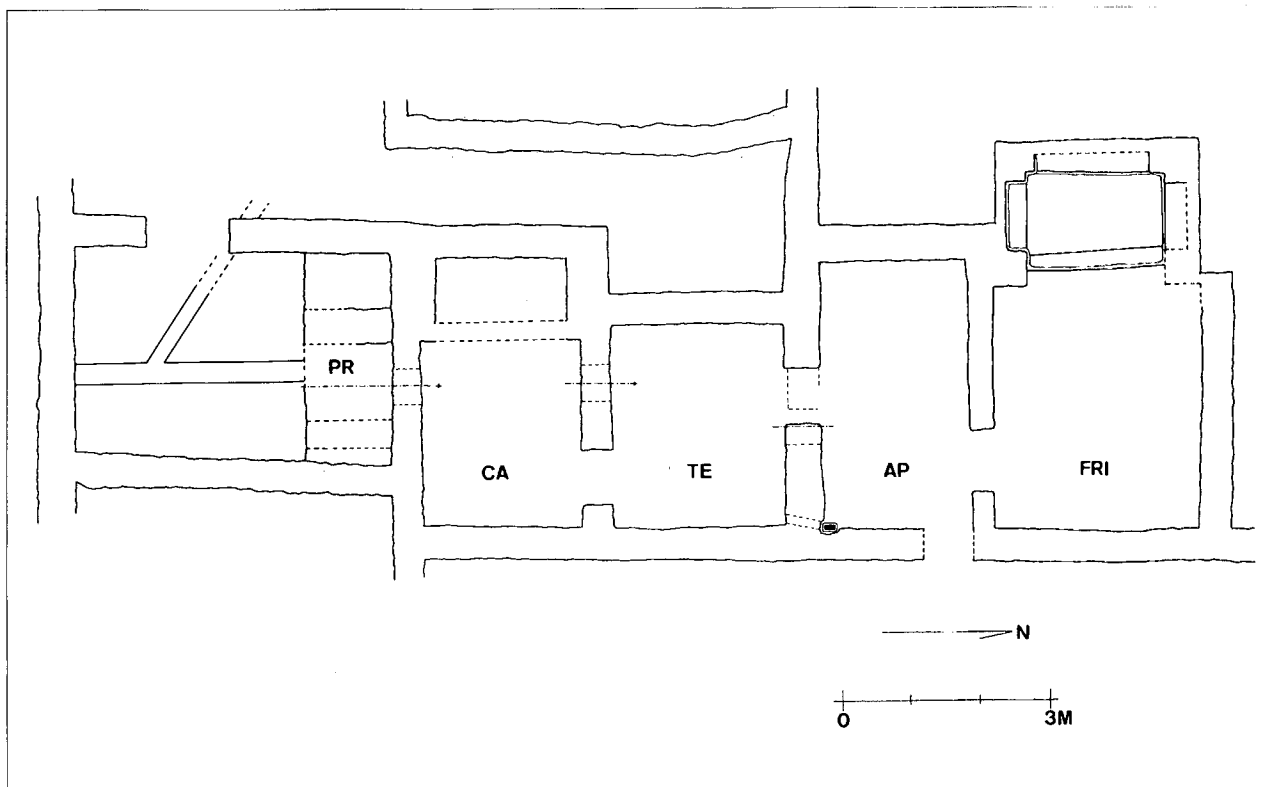

Fig.- 5 Segona fase termal (FRI = frigidarium, AP = apoditerium, TE = tepidarium, CA = caldarium, PR = praefurnium).

un forat a la banda sud, perquè pogués rebre part de l'escalfor del nou forn (A). La piscina (E) es cobreix i pavimentada amb mosaics, convertint-se en un *frigidarium*, amb una nova piscina, més reduïda, però més aparent—per estar coberta amb mosaics i la presència de varis nínxols— situada a la banda occidental.

Quan es varen deixar d'utilitzar les termes totes les cambres es varen repavimentar amb *opus signinum* i es dedicaren, segons sembla, a una funció industrial(5).

El conjunt termal de Cervià de Ter(6)

Mentre a la vil·la de Tossa de Mar alguna de les parets es conservava fins a més d'un metre d'alçada per sobre del nivell de pavimentació— el que ens ha permès observar algunes peculiaritats d'algunes d'elles— a Cervià de Ter (fig. núm. 6) sols es conservaven les fonamentacions fins al nivell de circulació en el millor dels casos (Palahí & Vivó, 1993d). L'àrea on les restes es trobaven en millor estat era la banda nord, ja que els diversos rebaixos del terreny varen malmetre les estructures, que acaben desapareixent al sector sud. Les fonamentacions conservades estan construïdes a base de grans rierencs units amb morter de calç i presentaven una amplada d'entre 50 i 55 cm.

Al nord-est del conjunt termal es situava la piscina d'aigua freda—I— (2'50 x 3'65 m) revestida en *opus signinum* i amb una fondària d'uns 70 cm. A la banda sud

de la mateixa es situava un esglaó que presentava a la part inferior un forat de desguàs amb una canonada de plom, que retrobarem a d'altres cambres al sud de la piscina. Així, aquesta conducció travessa les cambres II i III per acabar desguassant a una claveguera que, construïda amb rajols, circula al sud del conjunt termal.

La cambra II (2'50 x 2'50 m) es situava immediata al sud de la piscina (I). El paviment apareixia trencat a partir de la meitat de la cambra podent— se observar dos sòls d'*opus signinum* sobreposats. El superior presentava un forat de drenatge que comunicava amb la canonada de plom.

Dins aquesta cambra, al costat de la piscina, existia un esglaó o banc, fet de petits còdols, sols es conservava enter a l'extrem nord— est, on amb una amplada i alçada properes als 50 cm., apareixia recobert amb *opus signinum* (la seva llargada total devia ser d'1'75 m). La part d'aquest mur nord no ocupada pel graó es trobava enlluïda amb *opus signinum*, que continuava a través del mur oest.

A l'extrem nord del mur de ponent es conserva el llinard d'una porta, revestit de *signinum*, de 60 cm. d'ample. Davant d'aquest llinard es va construir un graó de terra i cobert amb teules, per salvar el desnivell, ja que el paviment d'aquesta cambra es trobava situat més baix que els sòls de les altres cambres del conjunt termal.

La canonada de plom reventava el mur sud de la cambra, penetrant a l'habitació III on era clarament observable el sistema emprat per protegir-la, i que consistia en assentar-la sobre una base de terra i cobrir-la amb terra i petits còdols.

La cambra III (2'10 x 2'50 m) era una de les estances meridionals del conjunt i per tant de les més afectades pels rebaixos de terres. Conservava traces d'haver tingut hipocaust, ja que s'observaven les empremtes de les *pilae* de la *suspensura*, algunes de les quals ja havien estat destruïdes en construir la canonada de plom. Al mur de po-

- (5) Es varen trencar els paviments de mosaic i es reompliren els hipocausts. L'arc de comunicació entre les cambres A i B es tapià. Si es continua utilitzant la piscina F a la que es practiquen unes ranures per poder-hi col·locar una tapa de fusta. Donat l'ús que es dona a les cambres veïnes— on Castillo diu que va trobar àmfores incrustades al paviment— devia ser reutilitzada com a dipòsit.
- (6) Agraïm a Josep Casas i Javier Nieto la informació aportada sobre aquest jaciment, sense la qual no hauria estat possible la realització d'aquest estudi.

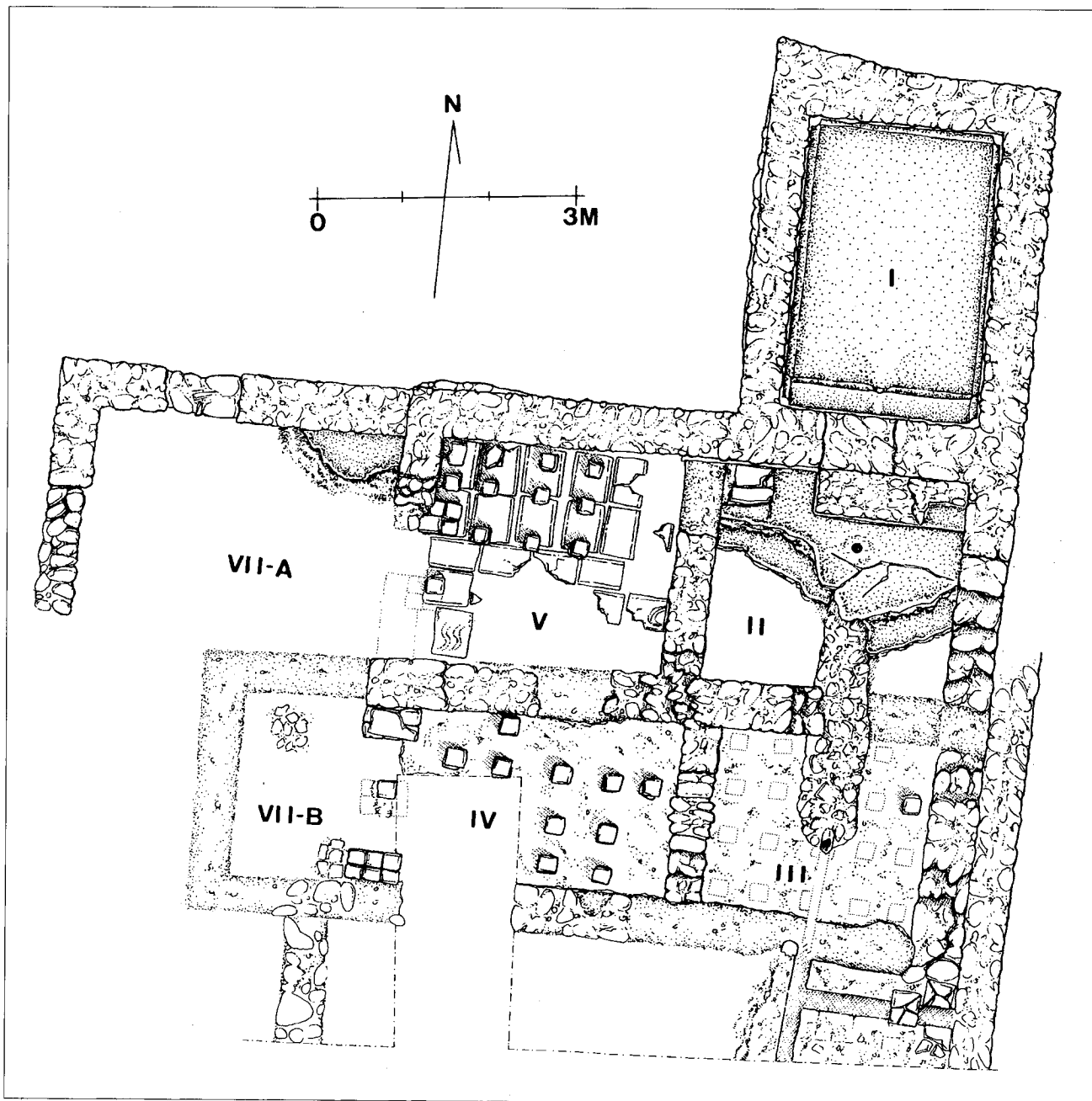

Fig. 6.- Planta del conjunt termal de La Quintana.

ment hi havia un petit arc de comunicació fet a base de pedres planes, que posteriorment havia estat tapiat amb grans rierencs.

Originàriament aquest arc comunicaria els hipocausts de les cambres III i V. D'aquesta darrera cambra (3'10 x 2 m) també molt arrasada, es conservaven deu de les *pilae* de la *suspensura*. Però el més destacable era el mur de ponent. A l'alçada conservada (nivell de l'hipocaust) aquesta banda no tenia cap mur, sinó dues obertures de 50 cm. cada una, flanquejades per dos brancals de rajols amb un pilar central amb les mateixes característiques i que determinava l'existència d'un arc doble que comunicaria amb el *praefurnium*.

Aquest es situava dins l'espai VII B (2'10 x 1'60 m), que conservava sols la empremta de la seva estructura, totalment arrasada. Pavimentat amb rierencs, es varen trobar abundància de cendres dins aquest espai.

Al nord de la cambra IV es trobava la tercera de les habitacions amb hipocaust. L'estança V (2'80 x 2'50 m)

conservava en més bon estat les *pilae*. Aquestes presentaven dins aquesta cambra una característica especial. Les *pilae* s'assentaven sobre un sòl de teules planes, mentre que a les altres cambres ho feien sobre paviments de *signinum*. A la banda oest es conservava part de l'obertura d'un segon *praefurnium*, en forma de dos pilars de rajols separats mig metre l'un de l'altre.

L'espai VII A, corresponent a aquest segon *praefurnium*, presentava unes dimensions imprecises degut a la desaparició d'alguns murs. El més interessant és la seva banda nord. En aquest mur es conserven les restes d'una porta de servei que tenia el seu llindar a l'alçada de la part inferior de l'hipocaust de les cambres, i que posteriorment fou tapiada. A l'angle nord-est es conservava part d'un paviment d'*opus signinum*, situat a nivell de circulació, que en un moment donat oblitera aquest sector anul·lant el *praefurnium*.

La interpretació de les termes de la vil·la de la Quintana cal fer-la, a manca d'una estratigrafia clara- inexis-

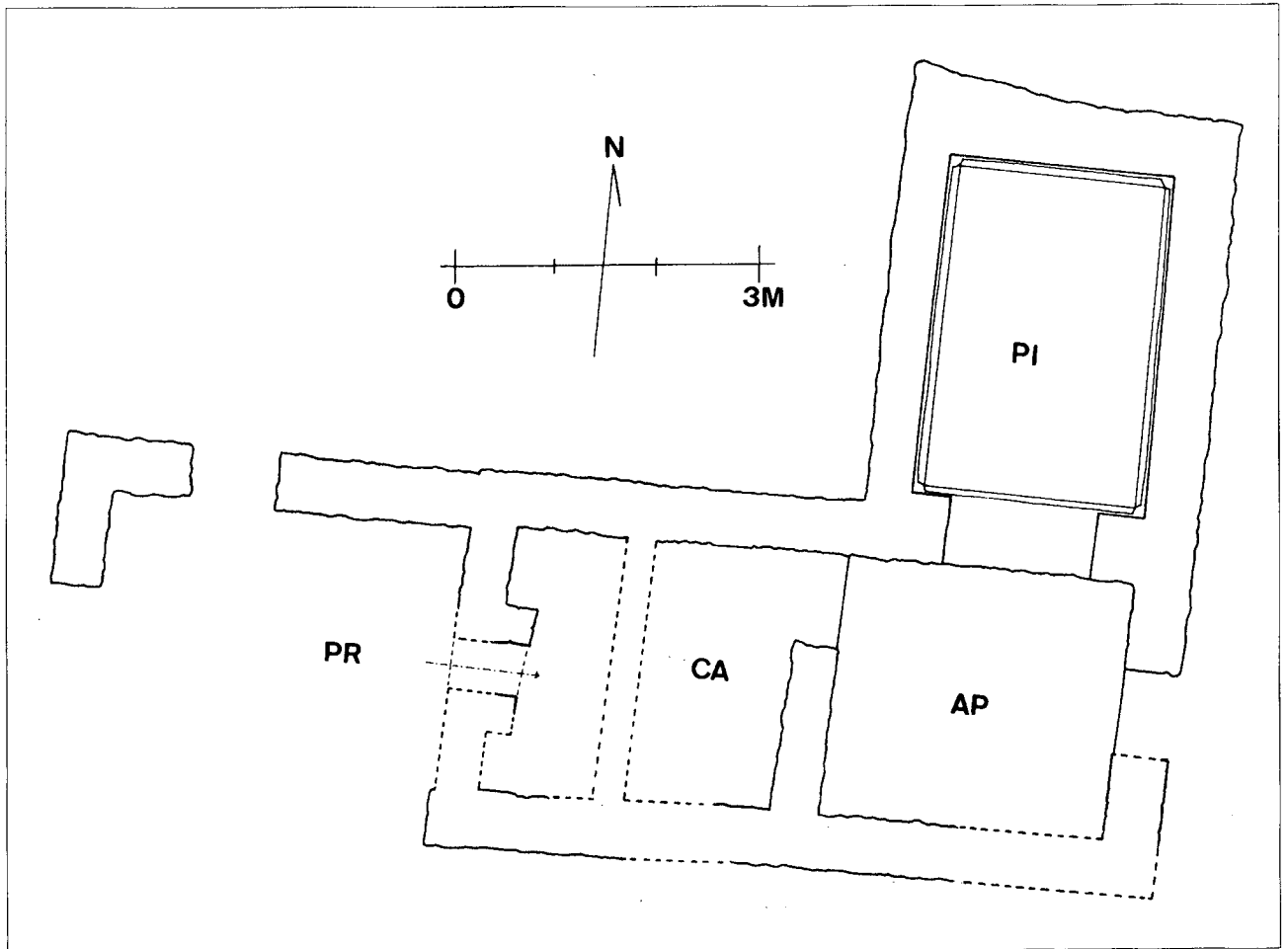

Fig. 7.- Primera fase termal (PI = natatio freda, AP = apodyterium, CA = caldarium, PR = praefurnium).

tent a tota l'àrea— en base a les estructures aparegudes i a algunes peculiaritats com són la duplicitat de forns o la superposició de paviments...

En el moment de la seva construcció (fig. núm. 7), les termes ocupaven tan sols la part septentrional, és a dir els espais I, II, IV i VIIA. La cambra II funcionaria com a apodyterium-frigidarium, pavimentada amb l'inferior dels dos opus signinum trobats. La piscina (I) era, en aquests moments, llisa, sense l'esglaó i, potser també, sense desguàs (d'existir es situaria sota l'esglaó construït posteriorment). L'espai IV era un caldarium, amb la piscina situada a la banda de ponent. A aquesta banda es situava també el forn, dins una cambra de servei (VIIA) a la qual s'accedia des del nord.

La primera reforma (fig. núm. 8) que es va realitzar dins el conjunt va comportar la construcció de dues noves cambres (III, V) i l'anul·lació de l'antic forn, substituït per un de nou (VIIIB). El nou caldarium es trobava en aquesta segona fase a la cambra V, amb la piscina a la banda occidental, a tocar el nou forn, que suportaria, sobre una estructura quadrangular, la caldera. Les tres cambres amb hipocaust estarien comunicades a nivell d'aquest amb arcs. El que comunicaria les cambres IV i V no va ser trobat degut a què el mur d'aquella banda va aparèixer molt malmès, i segurament l'obertura que es situava en aquesta paret va facilitar l'ensorrament d'aques-

ta(7). El circuit que es defineix en aquest moment és circular. De l'apodyterium (II) amb piscina d'aigua freda (I) es passa primer per un tepidarium (IV) i després pel caldarium (V). A través d'un segon tepidarium⁸ (III) es retorna a l'apodyterium.

No satisfets amb aquests canvis es varen dur a terme noves reformes per millorar el conjunt, definint un circuit més canònic i clàssic (fig. núm. 9). Es construeix l'esglaó de la piscina (I) i el desguàs, el que comporta canvis a les cambres II i III. A la cambra II es fa un nou paviment amb un drenatge al centre, on un forat escorre l'aigua que cau al terra, cap al desguàs de la piscina. Es fan nous esglaons en substitució dels que devien existir per salvar els desnivells existents amb la piscina (I) i la porta de comunicació amb la cambra IV.

A la cambra III la canonada destrueix l'hipocaust. S'anul·la l'arc de comunicació de la banda de ponent i la cambra assumeix una nova funció.

D'acord amb aquesta nova funció és molt probable que l'accés a les termes, que abans es devia situar a la banda de llevant de la cambra II, es localitzi ara a l'est o al sud de l'estança III.

El nou i definitiu circuit consta d'un apodyterium (III), frigidarium (II), amb piscina (I), tepidarium (IV) i caldarium (V).

7 Pels paral·lels observables a Tossa, i tenint en compte que aquesta obertura de comunicació es faria en un mur preexistent, és probable que fos un simple forat i no un petit arc.

(8) La definició com a tepidarium d'algunes cambres s'ha de matitzar, doncs moltes termes tenen cambres intermitjes sobre hipocausts, amb utilitzacions molt variades: com a tepidaria propiament dits, unguentaria, etc...

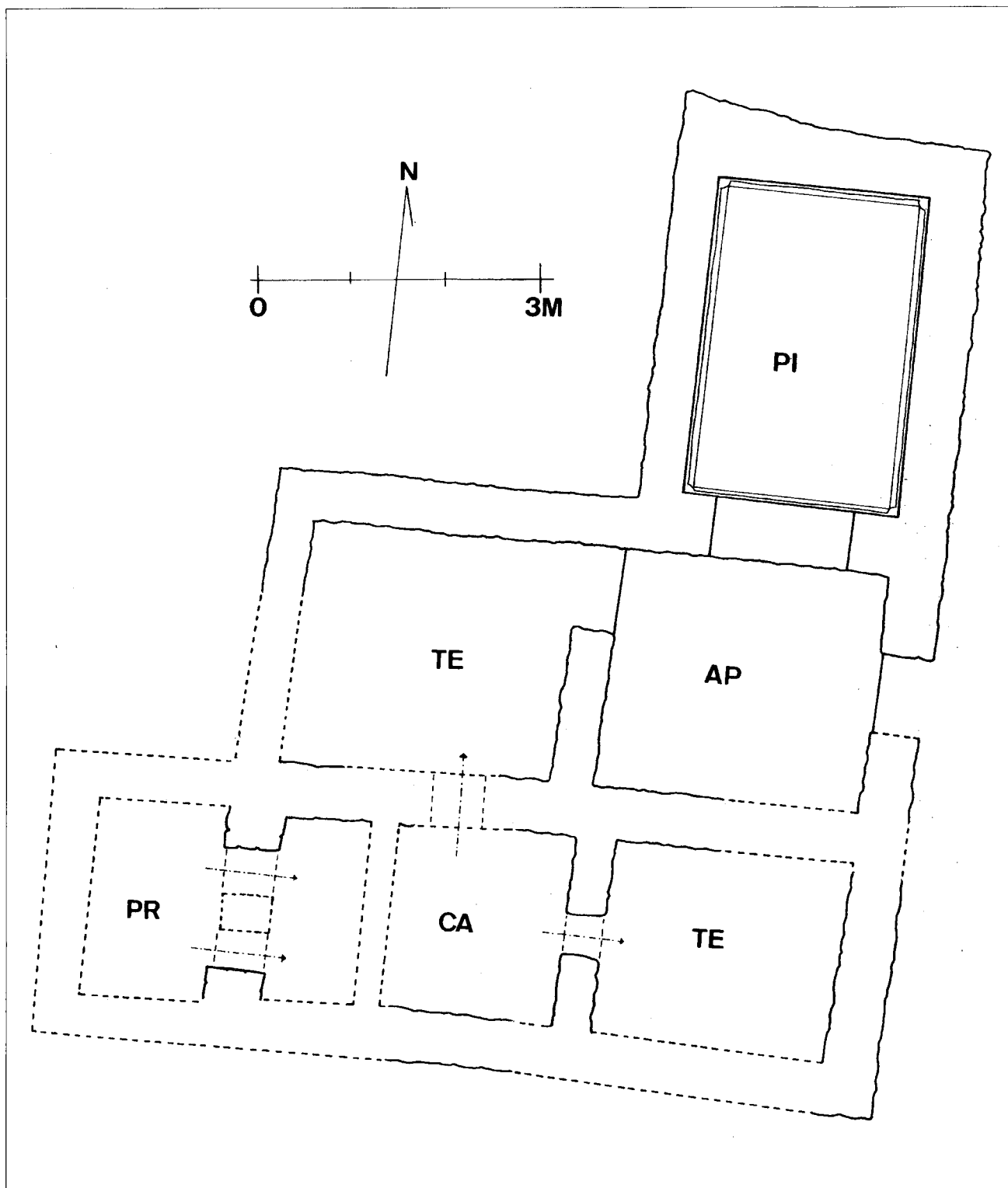

Fig. 8.- Segona fase termal (PI = natatio freda, AP = apoditerium, TE = tepidarium, CA = caldarium, PR = prae-furnium).

CONCLUSIONS

Com s'haurà pogut observar a través de les descripcions dels dos conjunts termals, aquests presenten certes semblances en la seva evolució.

Es interessant observar com els banys presenten, en el moment de la seva construcció la mateixa distribució, molt simple, formada per una piscina, relativament grossa, d'aigua freda i un *caldarium*, amb el seu corresponent *prae-furnium*.

El problema apareix quan s'intenta datar la construcció

d'aquests primers banys. Es inútil intentar-ho amb els banys de la Quintana, ja que no es va trobar cap estratigrafia clara. Quan a la vil·la dels Ametllers l'àrea de les termes va ser excavada per Castillo i les datacions que va donar no resulten massa acurades. A. López ha intentat darrerament una nova datació, a través de mètodes indirectes, amb diverses cales practicades a la vil·la, però cap a la zona termal (on no es podien fer per haver estat ja totalment excavades).

Així López data la construcció de les termes dins el s. II d.C., en un moment en què es pavimenten amb mo-

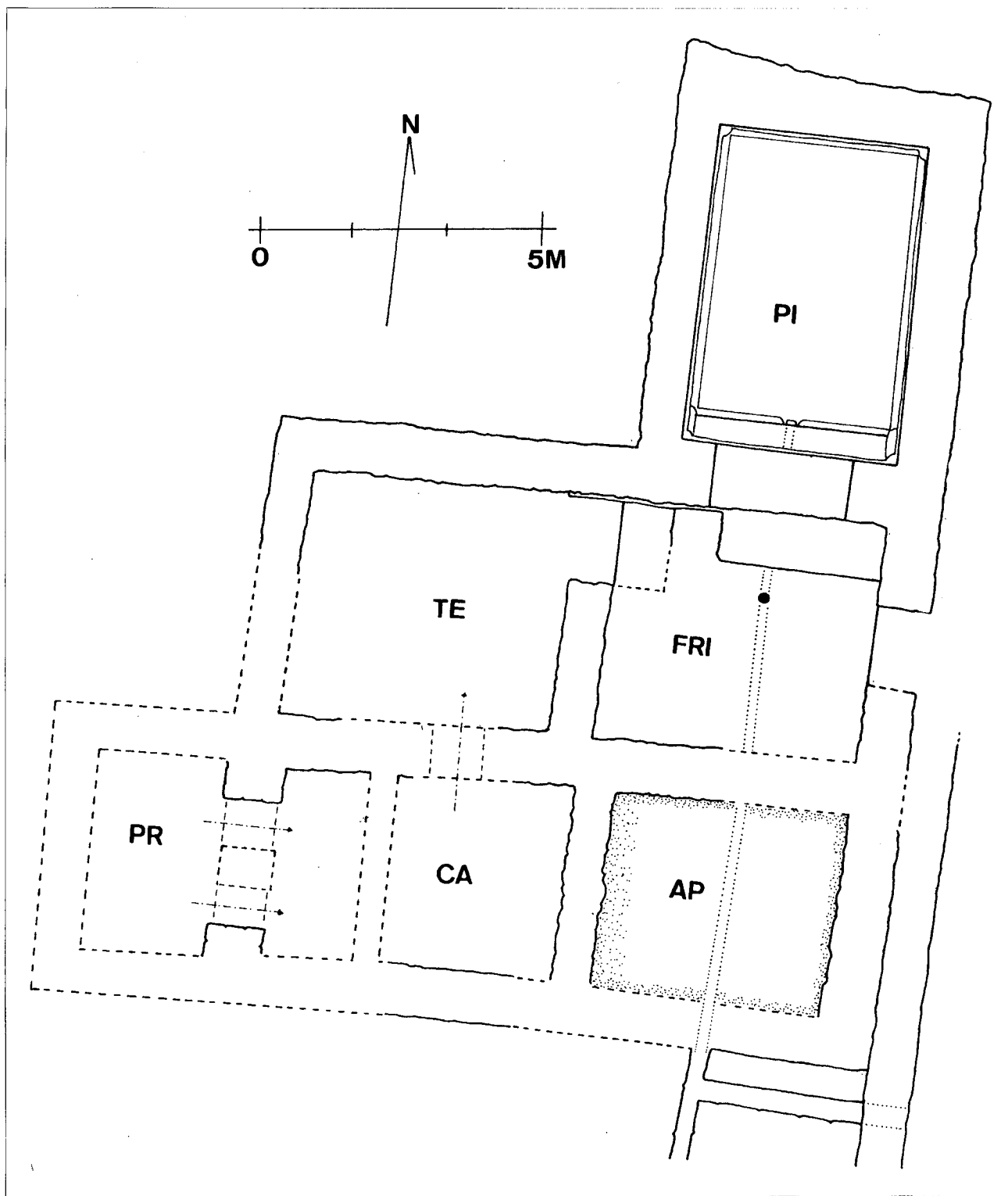

Fig. 9.- Tercera fase termal (PI = natatio freda, FRI = frigidarium, AP = apoditerium, TE = tepidarium, CA = caldarium, PR = praefurnium).

saics algunes cambres i sembla existir una certa activitat constructiva, tant a la residència del propietari com a la *pars rustica*. Així mateix, data dins la primera meitat del s. III d. C. un segon moment de reformes que comporta la construcció de nous mosaics (entre ells els dels banys) i l'anul·lació de la piscina, substituïda per una de nova més petita. Si bé nosaltres creiem que les reformes són molt més profundes (com queda expressat a la descripció del conjunt) és molt probable que les datacions de López es corresponguin amb els dos moments constructius del conjunt termal. Són dos moments, el trajaneu i el severià,

de gran activitat edilícia a les vil·les de l'entorn.

Els dos conjunts termals pateixen ulteriors reformes destinades a engrandir-los i millorar-los. És curiós observar com aquestes reformes comporten a les dues vil·les l'anul·lació del primer forn i la construcció d'un de nou, acompanyant la reubicació dels respectius *caldaria*. Curiosament les àrees fredes es mantenen sempre en la mateixa ubicació. Aquesta situació que en principi podria pensar-se que era deguda a la presència de piscines excavades al terra, no és així, ja que a la vil·la de Tossa, en reformar-se, s'anul·la la piscina, construint-ne una de nova.

El tipus més simple de banys, amb un *caldarium* i una zona freda no és gens rar. És habitual a les vil·les itàliques, si bé amb dues diferències, la seva cronologia és normalment més reculada— republicana o primers anys de l'Imperi— i solen estar associades a una cuina per aprofitar millor el *prae-furnium* (FABRICOTTI, 1976) (el mateix succeeix, per exemple, a la casa 2B d'Empúries) (PALAHI & VIVO, b). En el cas de Tossa aquesta associació és inexistente, almenys en el primer moment. Menys clara és la situació a la vil·la de la Quintana, però no es va trobar res que permeti aventurar aquesta hipòtesi.

Les transformacions dels banys d'aquestes dues vil·les cap a models més complexos es pot deure a varies raons, com un enriquiment del propietari o una evolució en els gustos, donant cada cop més importància als banys. També és possible que aquestes reformes impliquin un canvi en el modus de vida del propietari, i que aquest deixi d'usar la vil·la com a segona vivenda i passi a establir— s'hi definitivament.

Això no és massa clar. En el cas de Tossa, per exemple, res impedeix argumentar que la vil·la esdevé primera vivenda al s. II dC. quan s'hi fan importants reformes de

caire sumptuós, entre les que es troben la construcció dels primers banys. A més, també es podria donar el cas invers, doncs no serien els primers propietaris absentistes en voler gaudir d'importants comoditats a la seva residència d'estiu.

A més, seguint amb el cas de Tossa, al Baix Imperi, quan tradicionalment s'ha considerat evident que el possessor habita a la vil·la, s'anulen les termes.

En quan als possibles paral·lels de l'estructura més evolucionada de les termes d'aquestes dues vil·les, aquests són més abundants ja que representen la distribució més canònica dins el món termal clàssic, amb *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium*.

Així, entre les vil·les trobem un paral·lel, relativament proper, a la de Torre Llauder de Mataró (PINYOL), que presenta, a més, una disposició en corredor com la dels Ametllers.

Aquest tipus de distribució és l'habitual, salvant les distàncies, a les termes públiques i és aquí on es poden trobar abundants paral·lels de les dues distribucions— tant la lineal que representa el darrer moment dels dos *balnea*, com de la circular del segon moment de Cervià de Ter—.

BIBLIOGRAFIA:

- BATISTA A, LÓPEZ A, ZUCCHITELLO M. (1980) Noves aportacions al coneixement de la vil·la romana dels Ametllers /Tossa, *Quaderns d'Estudis Tossencs*, nº 1.
- CASAS J, CASTANYER P, NOLLA JM^a, TREMOLEDA J. (1993) *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana*. Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, pp. 23 i 25.
- CASTILLO A. del (1939) La Costa Brava en la Antigüedad: la vil·la de Tossa de Mar, *Ampurias*, I, pp. 186–267
- FABBRICOTTI E. (1976) I bagni nelle prime ville romane, *Cronache Pompeiane*, II, pp. 29–111.
- LÓPEZ A. (1991) Les primeres estratigrafies a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva), *Tribuna d'Arqueologia*, 1.990–91, ps. 73–96.
- NOLLA JM^a & CASAS J. (1984) *Carta arqueològica de les comarques de Girona*, Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona.
- NOLLA JM^a, MERINO J & SANTOS, M. (1993) Les termes de Caldes de Malavella a MAR, R. (ed.) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol. I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº0, Tarragona
- PALAHÍ LI. & VIVÓ D. (1993a) Les termes de la Basílica d'Empúries, a MAR, R. (ed.) (1993) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol. I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº 0, Tarragona.
- PALAHÍ LI. & VIVÓ D. (1993b) Les termes de les cases d'Empúries, a MAR, R. (ed.) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº 0, Tarragona.
- PALAHÍ LI. & VIVÓ D. (1993c) Les termes de la vil·la els Ametllers de Tossa de Mar, a MAR, R. (ed.) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº 0, Tarragona.
- PALAHÍ LI. & VIVÓ D. (1993d) Les termes de la vil·la de la Quintana a Cervià de Ter, a MAR, R. (ed.) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº 0, Tarragona.
- PINYOL, LI (en premsa) Les termes de la vil·la de Torre Llauder, a MAR, R. (ed.) *La utilització de l'aigua a les ciutats romanes* vol I. Monografies d'Arqueologia Clàssica de la Universitat Rovira i Virgili, nº 0, Tarragona.
- VITRUVI *De architectura*.